

Bogusław Tracz

<https://orcid.org/0000-0002-0896-1602>

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Katowicach

RELACJE SŁUŻBY BEZPIECZEŃSTWA Z KOMITETEM WOJEWÓDZKIM PZPR W KATOWICACH W ZWIĄZKU Z EMIGRACJĄ DO REPUBLIKI FEDERALNEJ NIEMIEC W LATACH SIEDEMDZIESIĄTYCH XX WIEKU

Sygnowanie 7 grudnia 1970 r. w Warszawie układu o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków między Polską Rzeczpospolitą Ludową (PRL) a Republiką Federalną Niemiec (RFN), pod którym podpisy złożyli polski premier Józef Cyrankiewicz, niemiecki kanclerz Willy Brandt oraz ministrowie spraw zagranicznych obu państw, otworzyło nowy rozdział w historii stosunków polsko-niemieckich w XX w. Obie strony stwierdziły, że warunkiem zapewnienia pokoju w Europie jest nienaruszalność granic, poszanowanie integralności terytorialnej i suwerenności wszystkich państw. Władze komunistycznej Polski formalnie uznały istnienie państwa zachodnioniemieckiego, a strona zachodnioniemiecka – powojenny kształt terytorialny państwa polskiego z granicą na Odrze i Nysie Łużyckiej, jednak z zastrzeżeniem, że traktat został zawarty wyłącznie w imieniu RFN. Podpisanie układu umożliwiło rozpoczęcie nowego etapu współpracy gospodarczej i kulturalnej między obydwoma państwami i nowego rozdziału w dziejach powojennych transferów ludności z Polski do Niemiec, a ściślej do RFN¹.

¹ O drodze prowadzącej do zawarcia układu, poprzedzających go rokowaniach, okolicznościach podpisania, a także skutkach dla stosunków dwustronnych i sytuacji międzynarodowej zob. W. Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976*, Warszawa 2011. Uwarunkowania i konteksty polityki migracyjnej w powojennej Polsce najlepiej opracował D. Stola, *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.

Wyrażając zgodę na opuszczenie kraju przez osoby deklarujące się jako Niemcy, komuniści przyznali się do tego, że na terenie państwa polskiego wciąż znajdowali się przedstawiciele niemieckiej grupy etniczno-językowej, mimo że obowiązujący przekaz władz PRL był taki, że na obszarze Górnego Śląska, czyli ówczesnych województw katowickiego i opolskiego, nie było niemieckiej mniejszości narodowej. Ludność rodzimą tego obszaru zamieszkującą tę jego część, która przed wrześniem 1939 r. leżała w granicach Trzeciej Rzeszy, po II wojnie światowej poddano procesowi weryfikacji narodowościowej. Tych, którzy przeszli przez jej sito i pozostali na obszarze ówczesnego woj. śląskiego (od 1950 r. – katowickiego, w latach 1953–1956 stalinogrodzkiego), traktowano jako Polaków. Z kolei władze RFN opierały się na definicji przynależności państwowej i tym samym prawo do bycia obywatelem niemieckim mieli wszyscy, którzy przed 1939 r. mieszkali na terenie państwa niemieckiego, a także ich dzieci – i to bez względu na późniejsze deklaracje narodowościowe. W komunistycznej Polsce – w oficjalnej narracji – marginalizowano istnienie proniemieckich postaw wśród części ludności rodzimej na ziemiach przyłączonych. Uznanie istnienia na Górnym Śląsku czy Warmii i Mazurach mniejszości niemieckiej świadczyłoby o porażce polityki integracyjnej prowadzonej od 1945 r. w stosunku do ludności zamieszkującej te tereny. Obawiano się również, że przyznanie się do istnienia zwartych grup ludności uważającej się za Niemców lub/i posługującej się językiem niemieckim mogłoby wzmocnić argumenty tych środowisk politycznych w RFN, które kwestionowały polską granicę zachodnią, tym bardziej że kiedy na początku 1959 r. została zakończona tzw. akcja łączenia rodzin, uznano, iż Polskę

O wyjazdach z woj. katowickiego do RFN przed 1970 r. zob. S. Jankowiak, *Migracje z Górnego Śląska po drugiej wojnie światowej* [w:] *Górny Śląsk i Górnślązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014, s. 231–236; *idem*, *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945–1970*, Warszawa 2005; B. Tracz, *Wstęp* [w:] *Oslabić tendencje emigracyjne. Komitet Wojewódzki PZPR w Katowicach wobec wyjazdów do RFN w latach 1970–1978. Wybór źródeł*, wybór, wstęp i oprac. B. Tracz, Katowice–Warszawa 2022, s. 23–31. O wyjazdach z woj. katowickiego do RFN po 1970 r. zob. J. Kijonka, *Migracje z Górnego Śląska do Republiki Federalnej Niemiec w latach 1970–1989, czyli między ojczyzną prywatną a ideologiczną*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria nowa” 2013, nr 4, s. 29–47; J. Korbel, *Wyjazdy i powroty. Migracje ludności w procesie normalizacji stosunków między Polską a RFN*, Opole 1977; B. Linek, „Duch Helsinek”. *Wokół drugiej akcji łączenia rodzin (1975–1976)* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 1: *Przełomy i zwroty*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2017, s. 159–180; Z. Łempiński, *RFN wobec problemów ludnościowych w stosunkach z Polską (1970–1985)*, Katowice 1987; S. Rosenbaum, *Migracje do RFN w latach siedemdziesiątych XX wieku* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 3: *Wysiedlenia – emigracje – przyjazdy*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2021, s. 171–191.

opuścili prawie wszyscy Niemcy, a tym samym został rozwiązany problem emigracyjnych tendencji wśród mieszkańców tych obszarów². Jak się okazało w następnych latach, twierdzenie to było nieprawdziwe.

Z obszaru woj. katowickiego i graniczącego z nim woj. opolskiego, pomimo urzędowych utrudnień i formalnych ograniczeń, także po 1959 r. trwał exodus mieszkańców do RFN, a kolejne osoby, a nawet rodziny, cały czas składały wnioski o umożliwienie opuszczenia Polski. Podejmowane przez okres powojenny działania polityczne, propagandowe i wychowawcze nie doprowadziły zatem do przekształcenia górnośląskiej ludności rodzimej w jednolitą narodowo – polską – grupę regionalną. Co więcej, wśród znacznej części tej populacji dało się zauważyć zjawisko odchodzenia od polskości, niezależnie od osiągniętego stopnia stabilizacji i integracji z ludnością napływową. Z biegiem lat coraz więcej osób przyznawało się do narodowości niemieckiej. Tymczasem w połowie lat sześćdziesiątych po raz kolejny uznano procesy integracyjne za zakończone, choć w rzeczywistości ludność rodzima dawnego polsko-niemieckiego pogranicza wciąż odbiegała od postulowanego modelu jednolitej wspólnoty narodowej³. I choć nie przyznano tego wprost, a w oficjalnej wykładni władz na Górnym Śląsku mieszkała wyłącznie „polska ludność rodzima”, to jednak w czasie rozmów poprzedzających podpisanie traktatu strona polska uznała racje niemieckie i w specjalnej informacji rządu PRL z 18 listopada 1970 r. zagwarantowano transfer przynajmniej 35 tys. mieszkańców Polski do RFN. Godzono się tym samym na opuszczenie przez sporą część mieszkańców tego regionu ówczesnych województw opolskiego i katowickiego w celu połączenia się z rodzinami w RFN.

Akcja emigracyjna implikowana podpisaniem traktatu rozpoczęła się w pierwszych miesiącach 1971 r. i od początku była nadzorowana przez partię. Nad jej przebiegiem czuwało gremium, w którego składzie znaleźli się kierownik Wydziału Administracyjnego Komitetu Centralnego (KC) Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR), szef Urzędu Rady Ministrów, wiceministrowie spraw wewnętrznych i spraw zagranicznych, dyrektor Biura Paszportów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW) i prezes Polskiego Czerwonego Krzyża. O tym, kto mógł wyjechać, decydowały powołane w tym celu specjalne komisje miejskie i powiatowe, któ-

² T. Browarek, *Próba periodyzacji polityki państwa polskiego wobec ludności niemieckiej po II wojnie światowej (1945–1989)* [w:] *Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945–1989*, red. A. Dziurok, P. Madajczyk, S. Rosenbaum, Warszawa 2016, s. 240.

³ P. Popieliński, *Niemieckość a integracja społeczna ludności niemieckiej i rodzimej na tzw. Ziemiach Odzyskanych w latach sześćdziesiątych XX wieku* [w:] *Władze komunistyczne...*, s. 298–299, 301.

rych działania koordynowała komisja wojewódzka. W składzie poszczególnych komisji znaleźli się przedstawiciele regionalnych i lokalnych struktur PZPR, reprezentanci prezydiów rad narodowych i komend Milicji Obywatelskiej (MO). Istotną innowacją było wyłączenie procesu decyzyjnego z wyłącznej kompetencji biur paszportowych⁴. Nie było to jednak równoznaczne z całkowitym wykluczeniem SB z procesu decyzyjnego i pozbawieniem jej wpływu na realizację polityki migracyjnej. Położenie głównego nacisku na „czynnik partyjny” wymusiło ściślejszą niż dotychczas współpracę pomiędzy odpowiedzialnymi za politykę emigracyjną strukturami podległymi MSW (MO, SB, biura paszportowe) a powołanymi w tym celu na początku 1971 r. wspomnianymi wyżej komisjami. Wydaje się, że za dopuszczeniem pracowników aparatu partyjnego, reprezentantów lokalnej administracji i dyrekcji poszczególnych zakładów pracy do procesu decyzyjnego w kwestiach wyjazdów stał przede wszystkim pragmatyzm. Przy tak masowych deklaracjach chęci opuszczenia kraju nie było możliwe pozostawienie decyzji wyłącznie w kompetencjach pracowników biur paszportowych, zwłaszcza jeśli chciano terminowo wywiązać się z umów. Ponadto z poziomu podstawowych organizacji partyjnych, lokalnej administracji i dyrekcji zakładów można było w krótkim czasie zebrać informacje o osobach, które do tej pory były w tzw. zainteresowaniu operacyjnym SB. Informacje te, co należy podkreślić, często okazywały się kluczowe dla podjęcia przez komisje decyzji o wydaniu zgody na wyjazd⁵.

Wydział Administracyjny KC PZPR – zgodnie z zapisami specjalnej informacji rządu PRL z 18 listopada 1970 r. – po konsultacjach z komitetami wojewódzkimi PZPR zaproponował „jednorazową zgodę na wyjazd” 25–35 tys. ludzi, zwłaszcza tych, „którzy tworzą wśród ludności rodzimej nastroj tymczasowości”. Obawiano się, że wydawanie większej liczby zezwoleń na wyjazd mogłoby grozić destabilizacją polityczną, a co gorsza – gospodarczą; zwłaszcza w woj. katowickim, gdzie lękano się nagłego odpływu wykwalifikowanych pracowników z przemysłu wydobywczego. Ponadto, co trafnie zauważa Dariusz Stola, „wiele wskazuje, że władze miały bardzo niejasne wyobrażenia o liczebności mniejszości niemieckiej i potencjale emigracji do RFN”⁶. Biuro Polityczne KC PZPR nakazało dopracować kryteria i tryb wydawania zezwoleń oraz powołać zespół kierujący akcją przesiedleńczą „w celu definitywnego rozwią-

⁴ S. Rosenbaum, *Migracje do RFN...*, s. 175.

⁵ Reprezentatywny wybór dokumentów partyjnej proweniencji, w tym również tych odnalezionych w zasobie archiwalnym po SB, zob. *Oslabić tendencje emigracyjne...*

⁶ D. Stola, *Kraj bez...*, s. 235.

zania tego problemu”. Na jego czele stanął Stanisław Kania, kierownik Wydziału Administracyjnego KC PZPR. Wynikiem pracy zespołu było ustalenie kryteriów emigracyjnych pozwalających uzyskać zgodę na wyjazd. Mogły ją otrzymać osoby, które spełniały co najmniej jeden z następujących warunków:

„– uporczywie, od wielu lat starają się o wyjazd do NRF i demonstrują niemiecką przynależność narodową;

– są nosicielami rewizjonistycznej⁷ propagandy, odnoszą się wrogo do naszej polityki i w miejscach zamieszkania i pracy tworzą szkodliwą atmosferę [...];

– są uciążliwe dla państwa z uwagi na: zły stosunek do pracy, degenerację (przestępcy recydywiści, prostytutki, nałogowi alkoholicy), dewastację własnych gospodarstw rolnych oraz ze względu na wiek (renciści) i stan zdrowia (chronicznie chorzy) itp.;

– posiadają bliskie rodziny w NRF, a nie mają ich w naszym kraju”.

Emigranci mieli znać przynajmniej w mowie język niemiecki. Wykluczono wyjazd małżeństw mieszanych, trudnych do zastąpienia specjalistów i osób mających dostęp do tajemnicy państwowej. Polecono również, by „nie rozdzielać rodzin i wykluczyć możliwość wyjazdu tych osób, których część rodziny pozostaje w kraju”. Na pozytywne rozpatrzenie próśby mogły liczyć osoby demonstrujące niemiecką przynależność narodową, będące – jak to określono – „nosicielami rewizjonistycznej propagandy, stwarzające w pracy szkodliwą atmosferę, uciążliwe dla państwa (zły stosunek do pracy), degeneracji (przestępcy recydywiści, prostytutki, alkoholicy itp.), renciści i osoby przewlekle chore”⁸.

Działano w taki sposób, aby osiągnąć dwa cele. Z jednej strony chciano pozbyć się osób będących z różnych względów obciążeniem dla państwa, z drugiej zaś nie dopuścić do wyjazdu „pełnowartościowych obywateli”, tym bardziej że w dalszym ciągu twierdzono, że w PRL nie ma proble-

⁷ W 1970 r. „rewizjonizm zachodniemiecki” definiowano jako „kierunek polityki rządu NRF i dążenie różnych reakcyjnych kół społeczeństwa zachodniemieckiego do rewizji terytorialnego *status quo* w Europie, do zmiany obowiązujących umów i traktatów międzynarodowych” (*Słownik wiedzy obywatelskiej*, red. A. Łopatka, oprac. J. Babiak, Warszawa 1970, s. 393–394). Uważany za jedno z głównych zagrożeń dla Polski i państw Układu Warszawskiego, sprzeczny z ówczesną polską racją stanu, był zwalczany zarówno metodami politycznymi i administracyjnymi, jak i przy pomocy aparatu represji. Zob. S. Rosenbaum, *Wstęp* [w:] „Po linii rewizjonizmu zachodniemieckiego”. *Aparat bezpieczeństwa i akcja antyrewizjonistyczna wobec ludności niemieckiej i rodzimej w Polsce*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Warszawa 2020, s. 10–11; P. Madajczyk, „*Rewizjonizm zachodniemiecki*” – *problemy terminologiczne i trudności badawcze zjawiska* [w:] „Po linii...”, s. 16–30.

⁸ Cyt. za: D. Stola, *Kraj bez...*, s. 235.

mu mniejszości niemieckiej. Za główne powody zintensyfikowania się nastrojów emigracyjnych uważano przede wszystkim lepsze warunki życia w RFN oraz działalność zachodniemieckiej propagandy, której celem miało być uczynienie z Polski rezerwuaru taniej siły roboczej. Dlatego starano się ograniczyć „tendencje wyjazdowe”. Miały temu służyć rozmowy z osobami, które złożyły wnioski o wydanie dokumentu upoważniającego do opuszczenia kraju, by odstąpiły od swoich planów i pozostały w Polsce. Prowadzono je przede wszystkim w zakładach pracy, a obok członków dyrekcji i pracowników administracji uczestniczyli w nich reprezentanci organizacji partyjnej (najczęściej sekretarz POP), rady zakładowej i związków zawodowych⁹. Choć sugerowano dyrektorom zakładów, by w miarę możliwości starali się rozwiązać problemy osób deklarujących chęć wyjazdów, to jednak ich realne możliwości były mocno ograniczone i najczęściej kończyło się na obietnicach. Kiedy okazało się, że rozmowy nie przyniosły oczekiwanych rezultatów, a na dodatek wydłużał się termin ratyfikacji traktatu przez stronę zachodniemiecką, w sierpniu 1971 r. podjęto decyzję o znaczącym ograniczeniu wydawania decyzji pozytywnych. Mimo to liczba podań wciąż rosła, a pod drzwiami biur paszportowych ustawiały się kolejki. Największe w Zabrze, Bytomiu i Gliwicach¹⁰.

Cele władz partyjno-państwowych szczebla centralnego i partyjno-administracyjnych struktur wojewódzkich rozmiękały się. I jeśli tym pierwszym zależało na wywiązaniu się z podpisanych umów, to celem tych drugich było możliwie jak największe ograniczenie emigracji albo przynajmniej uniemożliwienie wyjazdu z kraju osobom niezbędnym z punktu widzenia gospodarki państwa, na poziomie Katowic bowiem szybko się zorientowano, że emigracja do RFN może spowodować utratę tysięcy wykwalifikowanych pracowników, w tym zatrudnionych w kluczowym dla ówczesnej gospodarki przemyśle wydobywczym. Już w styczniu 1971 r. stwierdzono, że w woj. katowickim „zachodzi niezbędna potrzeba rozwinięcia przez partię, organizacje Frontu Jedności Narodu, a także środki masowego przekazu – odpowiedniej, przemyślanej i długoterminowej pracy polityczno-propagandowej, zmierzającej do hamowania tendencji

⁹ Przykład takiej rozmowy zob. *Stenogram rozmów prowadzonych w dniu 17 VI 1971 r. przez zespół aktywu partyjnego przy Kopalni „Rozbark” z osobami ubiegającymi się o emigracyjny wyjazd do NRF, Katowice, 23 VI 1971 r.* [w:] A. Sznajder, *Czujecie się Niemcem czy Polakiem?*, „CzasyPismo. O historii Górnego Śląska” 2013, nr 1 (3), s. 169–170.

¹⁰ S. Jankowiak, „*Nie odczuwamy żadnej przynależności do waszego kraju*”. *Migracje z Górnego Śląska w latach 70.*, „CzasyPismo. O historii Górnego Śląska” 2013, nr 1 (3), s. 160.

emigracyjnych”¹¹. W tym celu powołano dwa zespoły, które opracowały „Program propagandowego oddziaływania”¹².

6 stycznia 1971 r. w KW PZPR w Katowicach rozpoczęła pracę sześcioposobowa Wojewódzka Komisja ds. Emigracyjnych, która dokonała oceny problemu emigracyjnego w regionie i ustaliła program dalszych działań. Równocześnie powołano piętnaście komisji powiatowych i miejskich, na których czele stanęli pierwsi sekretarze lokalnych instancji partyjnych, oraz dodatkowo tzw. zespoły opiniujące przy komisjach miejskich w Zabrze, Bytomiu, Gliwicach i Tarnowskich Górach – miastach, w których składano najwięcej wniosków emigracyjnych. Na czele Wojewódzkiej Komisji ds. Emigracyjnych stanął Rudolf Juzek, ówczesny przewodniczący Wojewódzkiej Komisji Kontroli Partyjnej KW PZPR w Katowicach. Na członków zostali powołani kierownik Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach Janusz Korczyński, zastępca przewodniczącego Prezydium WRN w Katowicach Stanisław Kiermaszek oraz trzy osoby związane z aparatem bezpieczeństwa: komendant Wojewódzki MO w Katowicach Włodzimierz Kruszyński, I zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Katowicach Stanisław Opitek i naczelnik Wydziału Paszportów KW MO Katowice Henryk Kisiel¹³. Wszyscy członkowie komisji mieli legitymacje PZPR. Dwie osoby były etatowymi pracownikami aparatu partyjnego (Juzek, Korczyński), jedna – administracji państwowej (Kiermaszek), a trzy – służb podlegających MSW (Kruszyński, Opitek i Kisiel), w tym również szef Służby Bezpieczeństwa woj. katowickiego (Opitek).

Z zachowanej dokumentacji wynika, że członkowie Komisji Wojewódzkiej ds. Emigracyjnych nie byli wyłącznie figurantami, ale brali czynny udział w posiedzeniach tego gremium, podczas których omawiano m.in. sprawozdania otrzymywane z Wydziału Paszportów i Dowodów Osobistych KW MO i projekty informacji o stanie emigracji przedkładane następnie członkom Egzekutywy KW. Przede wszystkim rozpatrywano wnioski o zezwolenie na emigrację do RFN: zatwierdzano decyzje wydane przez komisje terenowe, decydowano o losach osób, w których sprawie interweniowały poprzez MSZ władze zachodnoniemieckie, oraz o innych sprawach leżących w kompetencji tego organu¹⁴.

¹¹ Notatka w sprawie wyjazdów emigracyjnych do RFN, Katowice, 1 II 1971 r. [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 61.

¹² Program propagandowego oddziaływania. Załącznik do notatki w sprawie wyjazdów emigracyjnych do RFN, Katowice, 1 II 1971 r. [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 62–63.

¹³ Notatka w sprawie wyjazdów emigracyjnych do RFN, Katowice, 1 II 1971 r. [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 58.

¹⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Oddział w Katowicach (dalej: AIPN Ka), 0103/183, t. 3, Protokół posiedzenia Komisji Wojewódzkiej z 31 V 1972 r., Katowice,

Przy prezydiach rad narodowych powołano miejskie i powiatowe komisje emigracyjne, na których czele – w większości przypadków – stały sekretarze lokalnych instancji partyjnych. Do przeprowadzenia indywidualnych rozmów z osobami deklarującymi chęć opuszczenia kraju i – jeśli to możliwe – namówienia ich do odstąpienia od tego zamiaru zobowiązano szefów zakładowych i podstawowych organizacji partyjnych oraz dyrektorów zakładów pracy i przewodniczących rad zakładowych. W dużych zakładach powołano w tym celu specjalne zespoły, w których oprócz przedstawicieli dyrekcji znaleźli się również reprezentanci załogi, najczęściej tzw. przodujący robotnicy, członkowie PZPR. Jednak należy pamiętać, że ostatnią instancją, która wydawała dokumenty uprawniające do przekroczenia granicy PRL, pozostały biura paszportowe będące integralną częścią Służby Bezpieczeństwa.

Rola partii w polityce emigracyjnej (czy może raczej antyemigracyjnej) była kluczowa. To na posiedzeniach Biura Politycznego KC PZPR w Warszawie, Sekretariatu KC, a na poziomie wojewódzkim Egzekutywy i Sekretariatu KW PZPR w Katowicach zapadały wiążące decyzje. Warto w tym miejscu podkreślić, że głównym animatorem polityki, notabene nie tylko emigracyjnej, w woj. katowickim były przywołane wcześniej wąskie gremia – egzekutywa i sekretariat, których członkowie otrzymywali analizy i sprawozdania opracowywane przede wszystkim w Wydziale Organizacyjnym KW, ale również przygotowywane przez SB. Komendant wojewódzki MO był członkiem Egzekutywy KW PZPR i nawet jeśli nie brał udziału w jej posiedzeniach, to opiniował i sygnował sprawozdania sporządzone przez SB dotyczące polityki migracyjnej w województwie, które następnie otrzymywali pozostali członkowie.

Jak już wspomniano wcześniej, nadrzędnym celem PZPR było wywiązanie się z umowy z RFN, jednak – co warto podkreślić – przy jak najmniejszych kosztach własnych. Brał się stąd postulat umożliwienia wyjazdu z kraju osobom uznanym za „nieprzydatne” z punktu widzenia gospodarki państwa lub za „uciążliwe” (alkoholikom, recydywistom), przy jednoczesnych działaniach mających na celu ograniczenie tendencji emigracyjnych w środowiskach osób o ustabilizowanej pozycji zawodowej. Miały temu służyć rozmowy indywidualne oraz szeroko zakrojona akcja propagandowa, do której wykorzystywano podporządkowane PZPR media lokalne, przede wszystkim prasę: dzienniki o zasięgu wojewódzkim,

czerwiec 1972 r., k. 31–33; *ibidem*, Protokół posiedzenia Komisji Wojewódzkiej z 10 III 1972 r., Katowice, 20 III 1972 r., k. 35–37; *ibidem*, Protokół posiedzenia Komisji Wojewódzkiej z 21 I 1972 r., Katowice, 25 I 1972 r., k. 59–61; *ibidem*, Protokół posiedzenia Komisji Wojewódzkiej z 26 X 1971 r., Katowice, 26 X 1972 r., k. 83–91.

tygodniki miejskie oraz radio i telewizję. Ofensywa medialna miała spowodować „obudzenie polskości i postaw patriotycznych”, co zamierzano osiągnąć m.in. przez podkreślanie osiągnięć gospodarczych i cywilizacyjnych powojennej Polski z jednoczesnym ukazywaniem negatywnych aspektów życia w RFN (nierówności społecznych, bezrobocia, przestępczości, narkomanii itp.) oraz trudności asymilacyjnych emigrantów. Nadal zalecano, by zwalczać środkami politycznymi i administracyjnymi „wszelkie przejawy działalności rewizjonistycznej, nawoływanie do wyjazdów, wystąpienia szkalujące polskość, kolportaż literatury rewizjonistycznej”¹⁵.

„Wyhamowaniu tendencji wyjazdowych” służyły wytyczne zatwierdzone na posiedzeniu Sekretariatu KW PZPR w Katowicach 22 kwietnia 1971 r., na podstawie których poszczególne powiatowe/miejskie komitety PZPR w Bytomiu, Zabrze, Gliwicach, Tarnowskich Górach, Chorzowie, Lublińcu, Rudzie Śląskiej, Siemianowicach Śląskich, Świętochłowicach, Rybniku i Katowicach miały wypracować własne programy „wyhamowania”. Zalecono intensyfikację działań mających „umocnić procesy integracyjne ludności rodzimej”, do czego planowano m.in. wykorzystać obchody 50. rocznicy III powstania śląskiego. Należało też stale podkreślać historyczne związki Górnego Śląska z Polską. Ponadto sugerowano, by w mediach prezentować możliwie czarny obraz losów emigrantów w RFN. W tym celu do współpracy z lokalnymi gazetami w Bytomiu, Gliwicach i Zabrze zamierzano oddelegować „wysoko kwalifikowanych dziennikarzy – specjalistów od tematyki niemieckiej”, a działacze partyjni mieli „wytwarzać [...] klimat potępienia faktów [...] wychwalania stosunków panujących w NRF i zachodniemieckiego stylu życia”¹⁶.

Sugerowano, żeby do wsparcia antyemigracyjnej propagandy wykorzystać duchowieństwo. Konstatowano z zadowoleniem, że księża byli w zasadzie przeciwni masowej emigracji. Władze woj. katowickiego zwróciły się do bp. Herberta Bednorza, by ten kwestię wyjazdów podniósł w liście pasterskim lub w czasie pielgrzymki mężczyzn do Piekar Śląskich¹⁷. Obydwaj biskupi – opolski i katowicki – w publicznych wystąpieniach wzywali do pozostania w kraju; w podobnym tonie wypowiadała się znaczna część duchowieństwa z podległych im diecezji¹⁸. Pytaniem

¹⁵ S. Jankowiak, *Migracje z Górnego...*, s. 240.

¹⁶ *Informacja w sprawie wyjazdów emigracyjnych w 1971 r. do RFN, Katowice, 11 III 1972 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 124; S. Rosenbaum, *Operacja „Tama”*. Służba bezpieczeństwa wobec masowej emigracji do RFN, „Biuletyn Instytutu Pamięi Narodowej” 2010, nr 3, s. 36.

¹⁷ A. Sznajder, *Czujecie się Niemcem...*, s. 165.

¹⁸ S. Rosenbaum, *Migracje do RFN...*, s. 178.

otwartym pozostaje rola SB w kształtowaniu – przy pomocy tajnych współpracowników – ówczesnych postaw księży.

Kolejną falę migracji umożliwiło tzw. porozumienie emigracyjno-kredytowe zawarte podczas rozmów polsko-niemieckich w nocy z 1 na 2 sierpnia 1975 r., w których uczestniczyli osobiście I sekretarz KC PZPR Edward Gierek i kanclerz RFN Helmut Schmidt i które prowadzono na marginesie toczących się w Helsinkach obrad Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. Strona polska po raz kolejny wyraziła zgodę na wypuszczenie z kraju osób uważających się za Niemców lub mających krewnych w RFN. Zakładano, że Polskę opuści 120–125 tys. mieszkańców w ramach łączenia rodzin, w zamian za co strona niemiecka udzieli PRL nisko oprocentowanego kredytu w wysokości 1 mld marek zachodnio-niemieckich, płatnego w trzech rocznych ratach, oraz wypłaci renty i odszkodowania indywidualne na łączną sumę 1,3 mld. Przyjęty 2 sierpnia 1975 r. tzw. zapis protokolarny w kwestii migracji stwierdzał, że zostanie ona przeprowadzona w ciągu kolejnych czterech lat. Umowy dwustronne regulujące definitywnie tę kwestię podpisano 9 października tegoż roku, a w marcu 1976 r. ratyfikowano je w Polsce i w Niemczech Zachodnich¹⁹.

Więści o porozumieniu zawartym przez Gierka i Schmidta rozeszły się błyskawicznie, zapis protokolarny został zresztą opublikowany w polskiej prasie, w wyniku czego z dnia na dzień wzrosła liczba osób pobiegających w urzędach formularze emigracyjne. Biuro Paszportów MSW w porozumieniu z Wydziałem Administracyjnym KC opracowało harmonogram akcji przesiedleńczej i przygotowało szczegółowe instrukcje, które przedstawiono na specjalnej naradzie pierwszych sekretarzy komitetów wojewódzkich PZPR i komendantów wojewódzkich MO. Zakładano, że najpierw wyjadą osoby „politycznie uciążliwe”, których wytypowanie leżało w gestii SB. W następnej kolejności „ekonomicznie zbędne” i te, o które upominała się ambasada RFN. W drugim etapie, w latach 1977–1979, akcja miała objąć chłopów i robotników rolnych oraz osoby „zatrudnione w działach gospodarki narodowej o marginesowym znaczeniu”, a na sam koniec „pracujących w priorytetowych gałęziach gospodarki narodowej”. Zaznaczono przy tym, że wspomniana grupa powinna opuścić Polskę w ostatniej fazie udzielania zezwoleń i tylko w niewielkim stopniu powinna się ona składać z mieszkańców województw katowickiego i opolskiego, a gdyby napływ nowych wniosków przekroczył limit 125 tys. zezwoleń, ta ostatnia kategoria osób w ogóle nie miała otrzymać zgody na opuszczenie kraju²⁰.

¹⁹ *Ibidem*, s. 180; B. Linek, „*Duch Helsinek*”..., s. 165.

²⁰ D. Stola, *Kraj bez...*, s. 245–246.

We wrześniu 1975 r., zgodnie z zaleceniami KC PZPR, Wydział Administracyjny KW PZPR w Katowicach opracował „Program przedsięwzięć związanych z realizacją wytycznych KC w sprawach emigracyjnych do RFN na terenie województwa katowickiego”, z którym dokładnie zapoznano przedstawicieli terenowych instancji partyjnych i władz administracyjnych, omawiając także wynikające zeń zadania. W miejscowościach o największym odsetku wniosków emigracyjnych powołano komisje, w których oprócz pierwszych sekretarzy komitetów miejskich PZPR znaleźli się prezydenci miast i komendanci miejscy MO, natomiast w gminach pierwsi sekretarze komitetów gminnych PZPR, naczelnicy gmin oraz komendanci posterunków milicji. Dla koordynowania całości działań na poziomie wojewódzkim powołano Komisję Wojewódzką, na której czele stanął sekretarz ds. węglowych KW PZPR w Katowicach Gerard Kroczek. Kontynuowano politykę prowadzenia rozmów z osobami, które złożyły wnioski wyjazdowe.

W notatce sporządzonej w sierpniu 1975 r. w Wydziale Administracyjnym KW PZPR w Katowicach, która trafiła do kierownictwa MO i SB w województwie, postulowano, by „na terenach, gdzie występuje problem emigracji, inspirować kler katolicki do prowadzenia stałej kampanii na rzecz ograniczenia tendencji wyjazdowych do RFN”²¹. Z zadowoleniem przyjęto fakt, że przeciwko masowej emigracji opowiedzieli się licznie księża katolicy, jak również pastory ewangelicy, którzy w kazaniach i na lekcjach religii z młodzieżą zachęcali do rezygnacji z niej²². Hierarchowie katolicy, zarówno z diecezji katowickiej, jak i opolskiej, negatywnie ustosunkowywali się do tak licznych wyjazdów. 30 maja 1976 r. w sanktuarium w Piekarach Śląskich biskup katowicki Herbert Bednorz stwierdził: „[...] jesteśmy za połączeniem rodzin, ale nie jesteśmy za masową emigracją”. Jego antyemigracyjna postawa znajdowała poparcie na łamach diecezjalnego tygodnika „Gość Niedzielny”, którego redaktor ks. Stanisław Tkocz przejmował argumentację z pism autorów związanych z Instytutem Śląskim w Opolu i Śląskim Instytutem Naukowym w Katowicach i w zasadzie odmawiał opuszczającym kraj innej motywacji niż ekonomiczna²³.

²¹ AIPN Ka, 0103/183, t. 2, Notatka dot. wyjazdów emigracyjnych do RFN i Berlina Zachodniego z woj. katowickiego oraz działań politycznych i organizacyjnych w tym zakresie, Katowice, 28 VIII 1975 r., k. 275.

²² *Informacja o realizacji programu przedsięwzięć w sprawach emigracyjnych na terenie województwa katowickiego w okresie od 1 września 1975 r. do 31 stycznia 1976 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 239.

²³ B. Linek, „*Duch Helsinek*”..., s. 172; S. Rosenbaum, *Migracje do RFN...*, s. 184; A. Dziurok, *Wysiedlenia i wyjazdy księży diecezji katowickiej w latach 1945–1989* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej...*, t. 1, s. 246.

O oddziaływaniu SB na media świadczy projekt artykułu na temat emigracji obywateli PRL do RFN mającego się ukazać w wydawanym przez Stowarzyszenie PAX dzienniku „Słowo Powszechne”. Zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. Służby Bezpieczeństwa płk Piotr Juszczak w październiku 1975 r. przesłał tekst do kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach Janusza Korczyńskiego z prośbą o wyrażenie opinii. W piśmie przewodnim oficer stwierdził bez ogródek, że artykuł ów został napisany „z naszej [czyli SB] inspiracji”²⁴.

Na posiedzeniu Egzekutywy KW PZPR w Katowicach 2 marca 1976 r., po zapoznaniu się z informacją na temat realizacji „Programu przedsięwzięć w sprawach emigracyjnych na terenie województwa katowickiego” w okresie od 1 września 1975 do 31 stycznia 1976 r., postanowiono nasilić szeroko pojętą „działalność wychowawczą”, której celem miało być wzmocnienie postaw patriotycznych wśród mieszkańców regionu. Jednocześnie zalecono podjąć kroki zmierzające do przeprofilowania działalności Śląskiego Instytutu Naukowego (ŚIN), który miał się stać również instytucją ekspercką służącą KW PZPR w Katowicach doradztwem w sprawach niemieckich²⁵.

Pracownicy ŚIN już wcześniej przygotowywali różnorodne opracowania, ekspertyzy, raporty i prognozy na potrzeby KW PZPR w Katowicach. Wiele z nich dotyczyło spraw niemieckich. Od początku lat sześćdziesiątych realizowano je w ramach badań Komisji Niemcoznawczej ŚIN, a następnie Samodzielnej Pracowni Niemcoznawczej ŚIN. Już w 1971 r. stwierdzono, że choć badania nad problematyką niemiecką są prowadzone także przez inne instytucje (Instytut Zachodni, PISM, MSZ), to zapleczem eksperckim w sprawach niemieckich dla władz wojewódzkich w Katowicach – partii, administracji i aparatu represji – miał być właśnie ŚIN. Od końca lat sześćdziesiątych zarówno partia, jak i SB zacieśniały współpracę z ŚIN i zwiększały kontrolę nad nim²⁶. Maciej Fic stwierdził: „[...] prace niemcoznawcze były – z perspektywy władz partyjnych – szczególnie ważną częścią instytutowych badań. Pozostając w ścisłym związku z bieżącą praktyką polityczną władz wojewódzkich, miały

²⁴ *Pismo przewodnie zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Katowicach do kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach w sprawie artykułu na temat emigracji obywateli PRL do RFN, Katowice, 24 X 1975 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 213.

²⁵ *Protokół z posiedzenia Egzekutywy KW PZPR w Katowicach, Katowice, 2 III 1976 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 255–256.

²⁶ M. Fic, *Między nauką a propagandą. Śląski Instytut Naukowy im. Jacka Koraszewskiego w Katowicach (1957–1992)*, Katowice 2014, s. 150–151, 193, 228, 258, 334.

dostarczać odpowiednich danych i argumentów Służbie Bezpieczeństwa, wojewódzkiej PZPR i stanowiącym narzędzie władz mediom”²⁷.

W drugiej połowie lat siedemdziesiątych działania partii, podobnie jak w poprzednich okresach, polegały przede wszystkim na nadzorowaniu przebiegu emigracji oraz organizowaniu różnego rodzaju narad i spotkań, które miały wymóc na członkach PZPR, a zwłaszcza na tzw. aktywie partyjnym, podjęcie różnorodnych działań mających spowodować maksymalne ograniczenie wyjazdów. Również i tym razem zdecydowano, że należy prowadzić rozmowy z osobami chcącymi opuścić Polskę. Nieco naiwnie liczono, że po zapoznaniu się z warunkami życia w RFN część osób zrezygnuje z emigracji, dlatego zaczęto preferować wyjazdy czasowe. Tak jak w roku 1971, również w 1975 r. nadzór nad procesem migracyjnym sprawowała Wojewódzka Komisja ds. Emigracyjnych poprzez podległe jej komisje terenowe, a działania mające na celu „powstrzymanie fali emigracyjnej” w miastach o największym odsetku podań migracyjnych podejmowały wspólnie organizacje partyjne, administracja miejska, dyrekcje zakładów pracy oraz SB²⁸.

W styczniu 1977 r. w Wydziale Organizacyjnym KW pod kierunkiem przewodniczącego Wojewódzkiej Komisji ds. Emigracyjnych i sekretarza KW Wiesława Kiczana sporządzono „Ocenę stanu realizacji polityki emigracyjnej w województwie katowickim za rok 1976”. Wśród wniosków i propozycji tam zawartych znalazł się punkt mówiący o tym, że zarówno MO, jak i SB winny udoskonalić swoje „działania zabezpieczające” i tym samym wpływać na „maksymalne ograniczanie oddziaływania na ludność rodzimą instytucji i organizacji zachodnoniemieckich, takich jak ambasada RFN, Niemiecki Czerwony Krzyż, ziomkostwa, oraz obywateli RFN przebywających czasowo w Polsce w ich oddziaływaniach na osoby zainteresowane emigracją”²⁹. Jednym z zasadniczych kierunków pracy politycznej miało być podejmowanie „działań o charakterze dezintegracyjnym” w środowiskach osób wyrażających chęć wyjazdu na pobyt stały do RFN³⁰. W maju 1978 r. I sekretarz Komitetu Miejskiego PZPR w Katowicach Józef Haensel stwierdził: „[...] pragniemy zapewnić, że w dalszym działaniu wykorzystywać będziemy wszystkie dostępne nam środki polityczne i administracyjne dla

²⁷ *Ibidem*, s. 169.

²⁸ B. Linek, „*Duch Helsinek*”..., s. 167; AIPN Ka, 0103/183, t. 1, Proponowane zagadnienia do informacji dot. emigracji do Republiki Federalnej Niemiec na posiedzenie Sekretariatu Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Katowicach, Katowice [1975 r.], k. 83.

²⁹ *Ocena stanu realizacji polityki emigracyjnej w województwie katowickim za 1976 r., Katowice, 31 I 1977 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 289.

³⁰ AIPN Ka, 0103/183, t. 1, Informacja dotycząca wyjazdów do Republiki Federalnej Niemiec z terenu miasta Bytomia, Bytom, 7 IV 1978 r., k. 57.

prawidłowego działania w tym zakresie”³¹. SB była w tym układzie niezbęd-
ną pomocą, a niejednokrotnie głównym wykonawcą opisywanych działań.

Informacje o realizacji polityki emigracyjnej na terenie poszczegól-
nych miast sporządzane w komitetach miejskich partii kierowano, zgodnie
z zaleceniem, do Sekretariatu KW PZPR w Katowicach, skąd następnie
trafiały one do kierownictwa katowickiej SB. Były to przede wszystkim
analizy aktualnej sytuacji politycznej w kręgach ludzi zainteresowanych
wyjazdem emigracyjnym oraz opisy działań politycznych instancji i orga-
nizacji partyjnych, administracji terenowej, kierownictw zakładów pracy
i innych instytucji odpowiedzialnych za prawidłową realizację wytycz-
nych w sprawach emigracji³².

Niektóre z nich miały odrębne zapiski wykonane ręką I sekretarza
KW PZPR w Katowicach Zdzisława Grudnia (w rodzaju: „Tow[arzysz]
J[anusz] Korczyński. Do rąk własnych”³³) lub adnotacje świadczą-
ce o tym, że pismo zostało zarejestrowane w Sekretariacie KW PZPR
w Katowicach³⁴. W obszernej dokumentacji po katowickiej SB przecho-
wywanej obecnie w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej można zna-
leźć również wewnętrzną korespondencję między KC PZPR w Warszawie
a KW PZPR w Katowicach oraz kopie sprawozdań i pism kierowanych
z KW PZPR w Katowicach do KC PZPR w Warszawie³⁵. Ostatecznie
znalazły się one w aktach SB, choć formalnie to nie ona była ich adresa-
tem³⁶. Do SB trafiały również sporządzone w KW PZPR w Katowicach

³¹ *Informacja o realizacji polityki emigracyjnej z terenu Katowic, Katowice, 24 V 1978 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 356.

³² *Pismo kierownika Wydziału Administracyjnego Komitetu Wojewódzkiego PZPR w Kato-
wicach do I sekretarzy Komitetów Miejskich, Miejsko-Gminnych i Gminnych PZPR
w sprawie nadsyłania informacji o realizacji polityki emigracyjnej, Katowice, 17 IV
1978 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 332.

³³ *Informacja o realizacji polityki emigracyjnej z terenu Katowic, Katowice, 24 V 1978 r.*
[w:] *Oslabić tendencje...*, s. 353–356.

³⁴ *Informacja dotycząca wyjazdów do RFN z terenu Pyskowice, Pyskowice, 9 III 1977 r.*
[w:] *Oslabić tendencje...*, s. 304; *Informacja dotycząca wyjazdów stałych do RFN
i Berlina Zachodniego z miasta Świętochłowice, Świętochłowice, 1 I 1976 r.* [w:]
Oslabić tendencje..., s. 237.

³⁵ AIPN Ka, 0103/183, t. 3, Pismo przewodnie do informacji oraz wniosków dot. emi-
gracji do RFN, Warszawa, 28 III 1972 r., k. 3; *ibidem*, Notatka w sprawie wyjaz-
dów emigracyjnych do RFN w okresie 1 I 1971 – 31 VIII 1972 r., Warszawa, 20 IX
1972 r., k. 12–17; AIPN Ka, 0103/199, Pismo kierownika Wydziału Administracyjnego
KW PZPR w Katowicach do kierownika Wydziału Administracyjnego KC PZPR
w Warszawie, Katowice, 20 III 1976 r., k. 195.

³⁶ Zob. teczkę AIPN Ka, 0103/183, t. 1, zawierającą informacje nadsyłane z komitetów
miejskich PZPR dla KW PZPR w Katowicach dot. wyjazdów emigracyjnych do RFN
w latach 1975–1978, oraz teczkę AIPN Ka 0103/186, t. 1–13, zawierające notatki infor-
macyjne z rozmów z pracownikami zakładów pracy z woj. katowickiego ubiegającymi
się o zgodę na wyjazd stały do RFN w 1973 r.

informacje i oceny z realizacji polityki emigracyjnej³⁷. Analiza zawartości dokumentacji dotyczącej emigracji z woj. katowickiego do RFN w latach siedemdziesiątych XX w. pozwala powiedzieć, że większa część materiałów dotyczących tej problematyki (choć z pewnością nie całość), wytworzonych przez instancje partyjne różnych szczebli – od podstawowych organizacji partyjnych i komitetów zakładowych do komitetu wojewódzkiego – znalazła się w zasobie archiwalnym po Służbie Bezpieczeństwa³⁸.

Materiały proweniencji SB na temat emigracji do RFN przesyłane do władz partyjnych są określane jako „informacje kierownictwa KW MO w Katowicach dla KW PZPR w Katowicach” lub „korespondencja KW MO i KW PZPR w Katowicach dot. wyjazdów emigracyjnych do RFN oraz informacje i notatki dot. osób ubiegających się o stały wyjazd do RFN”³⁹. Do KW PZPR w Katowicach wpływały w formie pisemnej różnorodne dokumenty, których autorami byli funkcjonariusze SB, np. notatki służbowe sporządzone na podstawie rozmów z osobami ubiegającymi się o wyjazd do RFN, często bardzo szczegółowe, zawierające dane dotyczące kariery zawodowej i życia prywatnego tych ludzi⁴⁰. Raz w miesiącu zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB przysyłał do KW PZPR w Katowicach (najczęściej do kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR) informacje o emigracji do RFN „z uprzejmą prośbą o zapoznanie się”⁴¹. Były w nich zawarte dane statystyczne opracowane przez Wydział Paszportów KW MO, podsumowania pracy miesięcznej lub kwartalnej SB „na odcinku emigracyjnym”, opisy „przypadków charakterystycznych i wyjątkowych” oraz wnioski, postulaty i propozycje. Czasami dołączano kopie materiałów pozyskanych operacyjnie, takie jak odpisy bądź tłumaczenia prywatnych listów przejętych zapewne przez biuro perlustracji korespondencji (np. tłumaczenie na język polski listu w języku niemieckim przesłanego przez mieszkankę Zabrze do obywatela RFN zamieszkałego w Fuldzie⁴², odpis listu trójki rodzeństwa wysłanego

³⁷ *Ocena stanu realizacji polityki emigracyjnej w województwie katowickim za 1976 r., Katowice, 31 I 1977 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 280–289.

³⁸ AIPN Ka, 0103/183, t. 1, Informacje z komitetów miejskich PZPR dla KW PZPR w Katowicach dot. wyjazdów emigracyjnych do RFN z lat 1975–1978, *passim*.

³⁹ *Ibidem*, t. 2, *passim*; *ibidem*, t. 3, *passim*.

⁴⁰ *Notatka służbowa dotycząca prowadzonych rozmów z osobami ubiegającymi się o wyjazd emigracyjny do RFN, Katowice, 27 VIII 1973 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 158–161. Więcej zob. pozostałe notatki w teczce AIPN Ka, 0103/183, t. 2.

⁴¹ AIPN Ka, 0103/182, t. 2, cz. 1, Pismo przewodnie do informacji dot. zagadnienia emigracji do RFN, Katowice, 30 V 1977 r., k. 1 (i kolejne pisma przewodnie wraz z załącznikami zamieszczone w tej teczce); AIPN Ka, 0103/183, t. 7, Pismo przewodnie do informacji dot. zagadnienia emigracji do RFN, Katowice, 1 VII 1978 r., k. 4 (i kolejne pisma przewodnie wraz z załącznikami zamieszczone w tej teczce).

⁴² AIPN Ka, 0103/182, t. 2, cz. 1, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 49–49v.

z Kostuchny do ojca mieszkającego w RFN⁴³, tłumaczenie przemówienia Herberta Hupki wygłoszone 25 października 1975 r. w Ratyźbonie podczas zjazdu federalnego delegatów Ziomkostwa Ślązaków⁴⁴). Przesyłano również wiadomości dotyczące oddziaływania ambasady RFN w Warszawie na mieszkańców woj. katowickiego, co miały potwierdzać m.in. kserokopia dwujęzycznej – polsko-niemieckiej – ulotki pt. „Serdecznie witamy w Republice Federalnej”, zawierającej podstawowe informacje dla „repatriantów niemieckich z Polski”, czy polskojęzyczny folder z serii „Informacja. Republika Federalna Niemiec” poświęcony komunikacji na terenie RFN⁴⁵.

Ciekawą grupę materiałów nadsyłanych przez SB do KW stanowią tłumaczenia tekstów z prasy zachodniemieckiej, np. artykułu opublikowanego w styczniu 1976 r. w numerze 260 ziomkowskiego czasopisma „Der Ratiborer”, w którym znalazła się informacja o tym, że Leverkusen, będące miastem patronackim dla Raciborza, nie ma zabezpieczonych środków dla tzw. późnych przesiedleńców z Raciborza⁴⁶. Sporo jest wycinków prasowych na temat trudnej sytuacji emigrantów z Polski w RFN⁴⁷. Podobny nurt reprezentują tłumaczenia dwóch artykułów na temat sytuacji rodzin przesiedlonych z Polski do RFN, opublikowanych we wrześniu 1975 r. na łamach tygodnika „Stern”⁴⁸.

Informacje przygotowywane przez SB dla KW PZPR w Katowicach zawierały szczegółowe zestawienia liczbowe, statystyki, notatki z rozmów z osobami ubiegającymi się o zgodę na emigrację do RFN, w tym zwłaszcza zestawienia osób, które w danym miesiącu we wnioskach o wydanie dowodu osobistego zadeklarowały narodowość niemiecką⁴⁹.

Osobną grupę stanowią notatki dotyczące członków PZPR, zarówno tych, którzy nosili się z zamiarem emigracji, czego nie ukrywali, jak i osób mogących w każdej chwili rozpocząć starania o wyjazd na stałe

⁴³ *Odpis listu do ojca mieszkającego w RFN, Kostuchna, 9 XI 1975 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 231–234.

⁴⁴ AIPN Ka, 0103/182, t. 2, cz. 1, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 190–195v.

⁴⁵ *Ibidem*, Willkommen in der Bundes Republik Deutschland / Serdecznie witamy w Republice Federalnej, k. 7–12; *ibidem*, Informacja. Republika Federalna Niemiec. Komunikacja, k. 73–74; *ibidem*, Informacja dot. oddziaływania ambasady RFN w Warszawie na część ludności zamieszkałej w woj. katowickim, Katowice, 30 IV 1976 r., k. 90–91.

⁴⁶ *Ibidem*, cz. 1, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 121–121v.

⁴⁷ *Ibidem*, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 164–167; AIPN Ka, 0103/183, t. 7, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 80–91.

⁴⁸ AIPN Ka, 0103/182, t. 2, cz. 2, Tłumaczenie z języka niemieckiego, k. 285–294.

⁴⁹ AIPN Ka, 0103/156, t. 6, Pismo naczelnika Wydziału Paszportów i Dowodów Osobistych KW MO w Katowicach do KW PZPR w Katowicach, Katowice, 13 VIII 1971 r., k. 28.

z kraju, choćby z powodów rodzinnych. Tak np. szczegółowo odnotowano informacje na temat pobytu w RFN Piotra Brzoski (Brzózki), I sekretarza KM PZPR w Zabrze. Odwiedził on brata, który opuścił dom rodzinny w 1941 r. i od zakończenia wojny do początku lat siedemdziesiątych był uważany za zaginionego⁵⁰. Spośród licznych przypadków odnotowanych przez SB na szczególną uwagę zasługuje pewien mieszkaniec Chorzowa, który oprócz tego, że był członkiem PZPR, należał też do ZBoWiD i został odznaczony Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski. Kiedy wraz z żoną zaczął się starać o wyjazd do RFN, zastępca komendanta wojewódzkiego MO ds. SB w Katowicach poinformował o tym kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach. W notatce dołączonej do pisma stwierdzono, że podanie złożył on 13 września 1971 r., a wspomniane odznaczenie otrzymał niecałe pięć miesięcy wcześniej, 19 kwietnia 1971 r.⁵¹

Służba Bezpieczeństwa gromadziła i opracowywała także informacje o członkach PZPR z poszczególnych miast woj. katowickiego, którzy pobierali tzw. renty wojenne przyznawane przez RFN, i przesyłała je „z prośbą o zapoznanie się” do Wydziału Administracyjnego KW. Wykazy zawierały, oprócz danych osobowych i miejsca pracy, datę wstąpienia w szeregi PZPR i wysokość (w złotych) renty otrzymywanej z Niemiec⁵². Wydział Administracyjny KW informowano również o osobach, które we wnioskach o wydanie dowodu osobistego zadeklarowały narodowość niemiecką⁵³.

W Katowicach zespół opiniodawczy przy KM PZPR każdorazowo zapoznawał się z dokumentami osób ubiegających się o zgodę na stały wyjazd do RFN oraz z opinią Sekcji Paszportów KM MO. Należy podkreślić dużą staranność i wnikliwość funkcjonariuszy KM MO przy rozpoznawaniu sytuacji osób ubiegających się o wyjazd, toteż kwalifikacje zawodowe oraz ich wykształcenie czy pozycja społeczna przyszłych emi-

⁵⁰ Notatka służbowa dotycząca pobytu w RFN byłego I sekretarza KM PZPR w Zabrze Piotra Brzoski, Katowice, 21 V 1974 r. [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 197–199.

⁵¹ AIPN Ka, 0103/183, t. 3, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB do kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach, Katowice, 17 IX 1971 r., k. 97; *ibidem*, Notatka służbowa sporządzona przez naczelnika Wydziału Paszportów i Dowodów Osobistych KW MO w Katowicach, Katowice, 15 IX 1971 r., k. 98.

⁵² AIPN Ka, 0103/156, t. 6, Pismo zastępcy komendanta wojewódzkiego MO ds. SB do kierownika Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach wraz z wykazem osób pobierających renty z RFN, Katowice, 13 VIII 1971 r., k. 1–16.

⁵³ *Ibidem*, Pismo naczelnika Wydziału Paszportów i Dowodów Osobistych KW MO w Katowicach do Wydziału Administracyjnego KW PZPR w Katowicach dot. osób, które zadeklarowały narodowość niemiecką, wraz z wykazem tych osób, Katowice, 13 VIII 1971 r., k. 28–30.

grantów nie budziły zastrzeżeń Zespołu Opiniodawczego KM i organów szczebla wojewódzkiego⁵⁴.

Istotną, ale w aktach wytworzonych przez PZPR niezbyt eksponowaną rolę w akcji zniechęcania do emigracji odegrała również Służba Bezpieczeństwa. Miały temu służyć przede wszystkim działania podejmowane w omawianym okresie wobec górnośląskiej (i nie tylko) ludności rodzimej, u której dopatrywano się tzw. postaw proniemieckich, oraz wobec grup i środowisk przez nią tworzonych, realizowane m.in. w ramach operacji pod kryptonimami „Tama” (emigracja do RFN)⁵⁵, „Ośrodek” (zwalczanie wpływów ziomkostw niemieckich), „Baza” (śledzenie kontaktów obywateli PRL z ambasadą RFN), „Trutnie” (śledzenie kontaktów obywateli PRL z NCK), „Antena” (śledzenie kontaktów obywateli PRL z korespondentami rozgłośni zachodnioniemieckich). Do akcji antyemigracyjnej włączono wszystkie pionierzy operacyjne MSW, główną rolę miał zaś odgrywać Departament II (służby kontrwywiadowczej). Zamierzano wpływać na postawę ludności, wykorzystując do tego m.in. tajnych współpracowników wśród duchownych, pracowników najważniejszych zakładów pracy i członków lokalnych społeczności⁵⁶.

Robiono wszystko, by ograniczyć odpływ wykwalifikowanych kadr, zwłaszcza zatrudnionych w kluczowych gałęziach przemysłu (przemysł wydobywczy, hutnictwo, budownictwo). W tych przypadkach decyzje o udzieleniu zgody na wyjazd podejmowano w porozumieniu z zakładami pracy, a pierwszeństwo miały „osoby opiniowane przez zakład pracy jako bumelanci, mało przydatni z uwagi na brak kwalifikacji, zły stan zdrowia lub wiek przedemerytalny”⁵⁷.

Kontynuowano rozmowy indywidualne, jednak z marnym skutkiem. W 1976 r. dokumenty podróży na wyjazd stały wydano np. 2194 mieszkańcom Bytomia, a tylko 7 z nich z wyjazdu zrezygnowało. Co więcej, z roku na rok rosła liczba osób składających wnioski wyjazdowe po raz pierwszy⁵⁸.

Działania podejmowane we wszystkich instancjach partyjnych oraz na różnych poziomach władz administracyjnych i struktur aparatu represji nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Jak wynika z zachowanej dokumentacji, SB odgrywała ważną rolę w procesie powstrzymywania

⁵⁴ AIPN Ka, 0103/183, t. 1, Informacja o realizacji polityki emigracyjnej z terenu Katowic, Katowice, 24 V 1978 r., k. 1.

⁵⁵ S. Rosenbaum, *Operacja „Tama”*..., s. 34–43.

⁵⁶ D. Stola, *Kraj bez...*, s. 255.

⁵⁷ *Ocena stanu realizacji polityki emigracyjnej w województwie katowickim za 1976 r., Katowice, 31 I 1977 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 283.

⁵⁸ *Informacja dotycząca wyjazdów do RFN z miasta Bytomia, Bytom, 15 I 1977 r.* [w:] *Oslabić tendencje...*, s. 275.

trendów migracyjnych, a pomiędzy nią a PZPR odbywała się na tej płaszczyźnie ścisła współpraca. Komendant wojewódzki MO i jego I zastępca ds. SB brali udział w posiedzeniach Egzekutywy i Sekretariatu KW PZPR w Katowicach, podczas których zapadały kluczowe decyzje dotyczące polityki migracyjnej. Funkcjonariusze SB, choć formalnie nie zasiadali w komisjach wydających zezwolenia na opuszczenie kraju, niejednokrotnie na ostatnim już etapie opiniowali wnioski emigracyjne. Wreszcie SB angażowała się we wspieranie partii w ofensywie medialnej i była inspiratorem antyemigracyjnych tekstów publikowanych na łamach prasy. Starano się również wpływać na opinię publiczną przy pomocy tajnych współpracowników, np. wykorzystując agentów pozyskanych wśród księży i w środowiskach związanych z Kościołem. Mimo to nie udało się zniechęcić do emigracji tych mieszkańców województwa, którzy postanowili Polskę opuścić. Osoby, którym odmówiono zgody na wyjazd, w większości ponownie składały wnioski paszportowe, a liczba mieszkańców woj. katowickiego chcących udać się do RFN miast maleć, rosła. Winę za trudności w realizacji polityki migracyjnej próbowano zrzucić na stronę zachodnioniemiecką, jakby nie dostrzegając faktycznych, społeczno-gospodarczych i politycznych przyczyn chęci opuszczenia kraju przez znaczną część górnośląskiej ludności rodzimej.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej Oddział w Katowicach (AIPN Ka).

Źródła publikowane

Oslabić tendencje emigracyjne. Komitet Wojewódzki PZPR w Katowicach wobec wyjazdów do RFN w latach 1970–1978. Wybór źródeł, wybór, wstęp i oprac. B. Tracz, Katowice–Warszawa 2022.

*Stenogram rozmów prowadzonych w dniu 17 VI 1971 r. przez zespół aktywu partyjnego przy Kopalni „Rozbark” z osobami ubiegającymi się o emigracyjny wyjazd do NRF, Katowice, 23 VI 1971 r. [w:] A. Sznajder, *Czujecie się Niemcem czy Polakiem?*, „Czasypismo. O historii Górnego Śląska” 2013, nr 1.*

Opracowania

Browarek T., *Próba periodyzacji polityki państwa polskiego wobec ludności niemieckiej po II wojnie światowej (1945–1989)* [w:] *Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945–1989*, red. A. Dziurok, P. Madajczyk, S. Rosenbaum, Warszawa 2016.

- Dziurok A., *Wysiedlenia i wyjazdy księży diecezji katowickiej w latach 1945–1989* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 1: *Przełomy i zwroty*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2016.
- Fic M., *Między nauką a propagandą. Śląski Instytut Naukowy im. Jacka Koraszewskiego w Katowicach (1957–1992)*, Katowice 2014.
- Górny Śląsk i Górnolązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014.
- Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 1: *Przełomy i zwroty*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2016.
- Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 3: *Wysiedlenia – emigracje – przyjazdy*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2021.
- Jankowiak S., *Migracje z Górnego Śląska po drugiej wojnie światowej* [w:] *Górny Śląsk i Górnolązacy. Wokół problemów regionu i jego mieszkańców w XIX i XX wieku*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Gliwice 2014.
- Jankowiak S., „Nie odczuwamy żadnej przynależności do waszego kraju”. *Migracje z Górnego Śląska w latach 70.*, „CzasyPismo. O historii Górnego Śląska” 2013, nr 1.
- Linek B., „*Duch Helsinek*”. *Wokół drugiej akcji łączenia rodzin (1975–1976)* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 1: *Przełomy i zwroty*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2016.
- Madajczyk P., *Niemcy polscy 1944–1989*, Warszawa 2001.
- Madajczyk P., „*Rewizjonizm zachodnioniemiecki*” – *problemy terminologiczne i trudności badawcze zjawiska* [w:] „*Po linii rewizjonizmu zachodnioniemieckiego*”. *Aparat bezpieczeństwa i akcja antyrewizjonistyczna wobec ludności niemieckiej i rodzimej w Polsce*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Warszawa 2020.
- Popieliński P., *Niemieckość a integracja społeczna ludności niemieckiej i rodzimej na tzw. Ziemiach Odzyskanych w latach sześćdziesiątych XX wieku* [w:] *Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945–1989*, red. A. Dziurok, P. Madajczyk, S. Rosenbaum, Warszawa 2016.
- Rosenbaum S., *Migracje do RFN w latach siedemdziesiątych XX wieku* [w:] *Górny Śląsk w Polsce Ludowej*, t. 3: *Wysiedlenia – emigracje – przyjazdy*, red. A. Dziurok, B. Linek, Katowice–Opole 2021.
- Rosenbaum S., *Operacja „Tama”. Służba bezpieczeństwa wobec masowej emigracji do RFN*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2010, nr 3.
- Rosenbaum S., *Wstęp* [w:] „*Po linii rewizjonizmu zachodnioniemieckiego*”. *Aparat bezpieczeństwa i akcja antyrewizjonistyczna wobec ludności niemieckiej i rodzimej w Polsce*, red. S. Rosenbaum, Katowice–Warszawa 2020.
- Słownik wiedzy obywatelskiej*, red. A. Łopatka, oprac. J. Babiak, Warszawa 1970.

Stoła D., *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*, Warszawa 2010.

Sznajder A., *Czujecie się Niemcem czy Polakiem?*, „CzasyPismo. O historii Górnego Śląska” 2013, nr 1.

Tracz B., *Wstęp [w:] Osłabić tendencje emigracyjne. Komitet Wojewódzki PZPR w Katowicach wobec wyjazdów do RFN w latach 1970–1978. Wybór źródeł, wybór, wstęp i oprac. B. Tracz, Katowice–Warszawa 2022.*

Władze komunistyczne wobec ludności niemieckiej w Polsce w latach 1945–1989, red. A. Dziurok, P. Madajczyk, S. Rosenbaum, Warszawa 2016.

Streszczenie: Jednym z elementów polityki odprężenia w relacjach pomiędzy Wschodem i Zachodem było zbliżenie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej i Republiki Federalnej Niemiec, które nastąpiło po podpisaniu w grudniu 1970 r. układu o tzw. normalizacji wzajemnych stosunków między tymi państwami. Ten układ oraz porozumienie polsko-zachodniemieckie zawarte latem 1975 r. w Helsinkach stanowiły podstawę prawną emigracji z PRL do RFN tych osób, które deklarowały narodowość niemiecką lub miały krewnych z Niemcami Zachodnimi. Nadzór nad organizacją i przebiegiem migracji objęła Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, a indywidualne decyzje podejmowały powołane specjalnie w tym celu komisje, co spowodowało ograniczenie roli Służby Bezpieczeństwa w realizacji polityki migracyjnej. Ograniczenie nie oznaczało jednak całkowitego wyłączenia i niniejszy artykuł jest próbą opisaną współpracy na tym polu tajnej policji politycznej i partii komunistycznej w woj. katowickim, będącym wówczas jednym z głównych obszarów emigracji z Polski do RFN. Podstawę źródłową stanowią dokumenty wytworzone przez partię i SB przechowywane w Archiwum Instytutu Pamięi Narodowej w Katowicach oraz opublikowane w wyborze źródeł przygotowanym przez autora w 2022 r.

Słowa kluczowe: Służba Bezpieczeństwa, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza, emigracja, Górny Śląsk, Niemcy

Bogusław Tracz (ur. 1972) – doktor nauk humanistycznych, historyk, pracownik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Katowicach, członek redakcji półrocznika popularnonaukowego „CzasyPismo. O historii Górnego Śląska”, zasiada w Radzie Muzeum w Gliwicach. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii społecznej ziem polskich w latach 1945–1989, ze szczególnym uwzględnieniem Górnego Śląska, dziejów nieformalnych grup młodzieżowych oraz Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w lokalnym systemie władzy.

The Relations of the Security Service with the Provincial Committee of the PZPR (Polish United Workers' Party) in Katowice in Connection with Emigration to the Federal Republic of Germany in the 1970s

Abstract: One of the elements of the policy of détente in relations between the East and the West was the rapprochement between the Polish People's Republic and the Federal Republic of Germany, which followed the signing of an agreement on the so-called normalisation of mutual relations between the two countries in December 1970. This agreement, and the Polish-West German Agreement concluded in the summer of 1975 in Helsinki, provided a legal basis for emigration from the Polish People's Republic to West Germany of those persons who declared German nationality or who had relatives in West Germany. The supervision of the organisation and course of migration was taken over by the Polish United Workers' Party, and individual decisions were made by committees set up specifically for this purpose, which resulted in a reduced role for the Security Service in the implementation of the said migration policy. However, this restriction did not mean total exclusion and this article is an attempt to describe the cooperation in this field between the secret political police and the communist party in Katowice Province, which was then one of the main areas of emigration from Poland to West Germany. The source basis constitutes documents produced by the party and the Security Service stored in the Archives of the Institute of National Remembrance in Katowice and published in a selection of sources prepared by the author in 2022.

Keywords: Security Service, Polish United Workers' Party, emigration, Upper Silesia, Germany

Bogusław Tracz (b. 1972) – PhD in humanities, historian, employee of the IPN Branch Office for Historical Research in Katowice. He is a member of the editorial board of the popular science semi-annual magazine *CzasyPismo. O historii Górnego Śląska*, and also a member of the Museum Board in Gliwice. His research interests focus on the social history of Poland in the years 1945–1989, with particular emphasis on Upper Silesia, the history of informal youth groups, and the role of the Polish United Workers' Party in the local power system.